

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

TEXNOGEN SİVİLİZASIYA PROBLEMI MÜASİR SOSIAL FƏLSƏFİ TƏDQIQATLAR KONTEKSTİNDƏ

İxtisas: 7207.01 – Sosial fəlsəfə

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: **Rəvan Əyyub oğlu Əliyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun "Sosial fəlsəfə və ekoloji problemlər" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Azər Xoşbəxt oğlu Mustafayev

Rəsmi opponentlər: fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əbülhəsən Fərhad oğlu Abbasov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Osman Yusif oğlu Hacıyev

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Nəzakət İsfəndiyar qızı Kərimova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.33 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri:

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
İlham Ramiz oğlu Məmmədzadə

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Arif qızı Həsənova

Elmi seminarın
sədri:

fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Rəna Rza qızı Mirzəzadə

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Texnogen sivilizasiya müasir dövrdə insan həyatının bir çox sahələrini kökündən dəyişərək elm və texnikanın sürətli inkişafı, eləcə də onların həm bilvasitə, həm də bilavasitə vəhdətilə səciyyələnən qlobal hadisəsidir. Günümüzdə müşahidə olunan davamlı elmi tərəqqi və texnogen inkişaf cəmiyyətlərin ən son texnoloji yeniliklərdən asılılığını artıraraq, getdikcə bu asılılığı daha da qaçılmaz edir. Müasir qlobal sivilizasiyada baş verən kütləvi texnogen transformasiyaların sosial-fəlsəfi aspektlərini araşdırmaq, artıq əsrimizin zərurətinə çevrilməklə aktuallıq qazanmışdır. Texnologiyanın ən son nailiyyətləri cəmiyyətlərdə kök salmış ənənəvi sosial, siyasi, iqtisadi strukturları, dəyərlər sistemini, o cümlədən, hüquq, təhsil, iş, ünsiyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərdəki dəyişiklikləri zəruri edir. Müasir texnogen transformasiyaların sosial-fəlsəfi kontekstdə tədqiqi aktuallıq baxımından mühüm səciyyə daşıyır. Texnoloji xarakterli dəyişikliklərin ənənəvi sosial institutlara təsir mexanizmləri və onlarda formalaşmış harmoniyanı qorumaqla bu dəyişikliklərə necə qarşılıq verə biləcəyimizi anlamağa kömək edir.

Müasir qlobal dünyanın ən aktual hadisəsi olan texnogen sivilizasiyanın meydana çıxması, texnologiyanın təbiəti və insan həyatında intensiv şəkildə artmaqda olan rolu, onun haqqında meydana çıxan yeni fəlsəfi suallara daha dolğun cavablar axtarışlarımızı da stimullaşdırır. Bu qəbildən olan suallara verilən cavablar və ümumiyyətlə texnogen sivilizasiyanın tədqiqi sahəsində aparılan sosial-fəlsəfi araşdırmalar, müasir texnologiyanın mahiyyəti, insanın şüuruna, həyat və düşüncələrinə, bütövlükdə mədəniyyətə təsirlərini, insanlar və məşinlər arasındakı əlaqəni də əhatə edir. Yeni sosial-fəlsəfi diskurs və onun müasir problematikası kontekstində, elmdə ən son paradigmalardan olan texnogen kimlik, posthumanizm və transhumanizm kimi məsələlər də getdikcə aktuallaşır. Bu mənada, texnogen sivilizasiya özü ilə birgə sosial fəlsəfənin orbitinə yeni daxil olan bir sıra müasir elmi-fəlsəfi paradigmaları da aktuallaşdırır. Yaxın gələcəkdə həyatımıza daha

sıx şəkildə nüfuz etməsi qaçılmaz olan texnogen sivilizasiya, öz kompleks problematikası ilə birgə intensiv müzakirə ediləcək ən müasir fəlsəfi mövzulardan biri kimi aktuallıq qazanır. Dünyanın dinamik vəziyyəti, artan müasir tələblər və aktual sosial çağırışlar da texnogen sivilizasiyanın inkişafını zəruri edir.

Dissertasiyanın əsas tədqiqat mövzunu təşkil edən texnogen sivilizasiyanın sosial-fəlsəfi müstəvidə araşdırılması, günümüzün kataklizmləri (ekoloji, texnoloji, iqtisadi və s.) fonunda da aktuallıq qazanır. Müasir dünyanın əsas inkişaf vektorlarını təyin edən və onun gələcəyini təməlləndirən texnogen sivilizasiya ilə bərabər, bilavasitə ondan qaynaqlanan texnogen mənşəli böhranlar da günümüzdə aktuallıq kəsb etməkdədir. Texnogen sivilizasiyanın tədqiqi və bu yeni qlobal fenomenin mahiyyətini açan sosial-fəlsəfi analizlər, aktuallaşa biləcək təhlükəli problemlərə qarşı daha tədbirli olmamızı şərtləndirir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar həm də texnoloji tərəqqinin fəlsəfi təhlili və tənzimlənməsi mexanizmlərinə münasibətdə yeni baxış bucağı formalaşdırır. Xüsusi aktuallıq qazanan texnogen sivilizasiya probleminə sosial-fəlsəfi prizmadan yanaşma, müasir innovasiya texnologiyaları və sosial dəyərlər arasında tarazlığın təmin edilməsinə də kömək edir. Günümüzdə dünya ölkələri bu həmahənglik əsasında qazanılan təcrübədən çıxış edərək sosial, siyasi, iqtisadi və texnoloji sahələrdə dayanıqlı inkişafı tənzimləyirlər. Təmin edilməsi kimi davamlılığının qorunub saxlanması da olduqca mürəkkəb və məsuliyyətli olan bu proses səmərə, inkişaf və uğurun əsasıdır. Ümummillə lider Heydər Əliyevin elmi-texniki sahədə başladığı islahatlarının davamı olaraq, cənab prezident İlham Əliyevin reallaşdırdığı silsilə tədbirlər Azərbaycanda da texnogen inkişafa əsaslı şəkildə təkan vermişdir. Qeyd edilən məqsədyönlü addımlar texnogen mahiyyətli müasir inkişaf xətilə sosial dəyərlər arasında dayanıqlı tarazlığın qurulmasını təmin etmişdir. Bu mühüm uzlaşmanın formalaşdırılması baxımından araşdırmada ortaya qoyulmuş bilavasitə texnogen sivilizasiyanın tədqiqindən qaynaqlanan yeni metodlar, təkliflər və əsas elmi nəticələr, Azərbaycanın müasir inkişaf kursu müstəvisində də xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Dissertasiyanın əsas tədqiqat mövzusunun texnoloji

sivilizasiya yox, texnogen sivilizasiya adlandırılması da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müasir elmi ictimaiyyətdə aktuallıq qazanan “texnoloji” və “texnogen” anlayışları müxtəlif mənalarda istifadə olunur. Sosial-fəlsəfi baxımdan bu iki anlayış arasındakı fərq əsasən, insanların texnologiya ilə əlaqələri, onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və texnologiyanın müxtəlif cəmiyyətlərə təsirlərinin müzakirəsi zamanı meydana çıxaraq aktuallıq qazanır. Hər iki termin texnologiyadan bilavasitə təsirlənən cəmiyyətlərə şamil edilsə də, texnogen sivilizasiya texnologiyanın ekoloji və sosial nəticələrinə çox vaxt daha tənqidi yanaşdığı halda, texnoloji sivilizasiya ümumi mənada texnologiyanın inkişafının müsbət tərəflərini vurğulamaqla kifayətlənərək bu sahədə mövcud böhranlardan söz açmır. Ehtiva etdiyi fəlsəfi mənə baxımından da, tədqiq edilən problemin *texnoloji sivilizasiya* deyil, *texnogen sivilizasiya* adlandırılması bu kontekstdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyd edilən əsaslı fərq tədqiqatın daha aktual müasir problemlər üzrə və kifayət qədər geniş müstəvidə aparılmasına da imkan yaradır. Tədqiqatın fəlsəfi əhatə dairəsilə yanaşı, onun elmi cəhətdən də genişləndirilməsinin mümkünlüyü məsələsinə aktuallıq qazandırmış olur. Sonuncu amil gələcəkdə texnogen sivilizasiya mövzusunda yeni və interdisiplinar mahiyyətli tədqiqatların aparılması prioritetini də aktuallaşdırmış olur.

Ümumilikdə, müasir sosial-fəlsəfi prizmadan baxdıqda texnogen sivilizasiya termini, texnologiyanın və insanın təbiətə təsirlərinin yüksək dərəcədə olduğu, texnogen mənşəli dəyişikliklərin bəşəriyyətin inkişafında əsas rol oynadığı sivilizasiya tipini ifadə edir. Bu yeni sosial-fəlsəfi paradigmanın əsas mövzusu günümüzün qaçılmaz zərurətinə çevrilən texnologiyanın mahiyyətinin düzgün dəyərləndirilməsi, onun gücünün səmərəli istiqamətləndirilməsi və texnoloji inkişafın daha təhlükəsiz təşkilidir. Texnogen sivilizasiyanı xüsusi fəlsəfi problem qismində aktual edən əsas faktorlardan biri də, müasir dünyanın mütəmadi olaraq dəyişən reallıqları haşiyəsində sivilizasiya və texnologiya arasında formalaşan yeni balansın uğurlu tənzimlənməsi mexanizmlərinin təyin edilməsidir. Qeyd edilən nizam qorunduqca texnologiya sivilizasiya üçün təhdid deyil. Texnogen sivilizasiya

təbiət, cəmiyyət və texnologiya triadasında sonuncunun da bərabərhüquqlu üzv olaraq qəbul edildiyi müasir sivilizasiya tipidir. Sistemli triadanın məqsədyönlü fəaliyyəti və fəlsəfi aktuallığını təmin edən əsas sistemyaradıcı element məhz insandır.

Texnogen sivilizasiya probleminin aktuallığını təmin edən daha bir mütəmül faktor, bu sivilizasiyada insanın həm təsir edən, həm təsirə məruz qalan, həm də bu qarşılıqlı təsirlərin fəvqəl iştirakçı statusu qazanmasıdır. “Texnoloji” və “texnogen” anlayışları arasındakı daha bir fərq bu məqamda da özünü büruzə verir. Texnogen sivilizasiya ilə müqayisədə texnoloji sivilizasiya daha spesifik olaraq, texnologiyanın sadəcə önəmli rola malik olduğunu nəzərdə tutan bir sivilizasiya anlayışını təsvir etməkdədir. Bu termin daha dar bir çərçivədə, texnoloji alətlərin və elmin inkişafı ilə əlaqəli daha ümumi məsələləri ifadə edir. Sonuncu amil sosial fəlsəfə kontekstində texnoloji sivilizasiyanın texnogen sivilizasiyaya nisbətə daha məhdud qalmasını şərtləndirir. Texnoloji sivilizasiyada insan sistemin vacib elementi, texnogen sivilizasiyada isə sistemin üzərində ucalmış fəvqəl bir aktordur. Texnogen sivilizasiyanın insanı yaradıcılıq imkanları daha geniş olan *texnogen insandır*.

Sosial fəlsəfənin müasir problemlərindən biri olaraq texnogen sivilizasiya son dövrlərdə aktuallıq qazansa da, bu tip sivilizasiyanın fəlsəfi paradigması ümumilikdə son dövrün nailiyyəti də deyildir. Daha geniş fəlsəfi mənada texnogen kimi dəyərləndirilməsi mümkün olan sivilizasiya tarixən xüsusi inkişaf yolu keçmiş, texnoloji cəhətdən daha zəngin və bəşəri planda effektivliyi yüksək sivilizasiya tipidir. Bu mənada, texnogen sivilizasiya da tarixdə mövcud olmuş ənənəvi sivilizasiyalarla birlikdə, bilavasitə onların daxilində toplanan elmi biliklərdən qaynaqlanaraq inkişaf etmişdir. Texnogen sivilizasiya ənənəvi sivilizasiyaların inkişafı ilə paralel şəkildə aktuallıq qazanmışdır. Tarixi dövrlər üzrə texnologiya və insan əlaqələrinə diqqət yetirmək, texnologiya və insanın vəhdətdə inkişafını daha geniş zaman kəsiyində araşdırmağa, keçmişdən bu günə qədərki inkişafı və onun nəticələrini müqayisə etməyə imkan verir. Bu məntiqdən çıxış etdikdə texnogen sivilizasiya istənilən ənənəvi sivilizasiyanın daxili mühərriki qismində çıxış edə bilən

sivilizasiya növüdür. Onun əsas səciyyəvi xüsusiyyəti istənilən ənənəvi sivilizasiyanı irəli götürə biləcək aktual yeniliklər bazisi (yeni düşüncə sistemləri, fəlsəfi ideyalar, daha üstün elmi biliklər, kəşflər, ixtiralar, səmərələşdirici yeniliklər və s.) formalaşdırmaqdan ibarətdir. Fəlsəfi mənada texnogen sivilizasiya ənənəvi sivilizasiyaların daxilində daima formalaşmış və mütəmadi olaraq formalaşmaqda davam edən xüsusi bir *sivilizasiya halıdır*. Onun daha bir fərqləndirici əlaməti öz dövründə daha çox potensial olanın gələcək dövrlər üçün qısa müddətdə aktual olma strategiyasını indidən formalaşdırmaqdır. Bu məntiqdən çıxış etdikdə texnogen sivilizasiya aktual problem olmaqla bərabər, daima aktualıq müstəvisində inkişaf edən fəlsəfi problem kimi mövcud olmuşdur. Texnogen sivilizasiya təzahür etdiyi dönmədən asılı olmadan, aktualıq ilə düz mütənasiblik təşkil edən sivilizasiya daxili xüsusi formadır. Daima inkişafı hədəfləyən xətt üzrə davam edən sivilizasiya növüdür.

Texnogen sivilizasiya probleminin sosial-fəlsəfi kontekstdə tədqiqinin aktuallığını artıran məqamlara aşağıdakıları da əlavə etmək olar:

1. Bütövlükdə texnogen sivilizasiya, insanın intellektual imkanları, eləcə də bacarıqları ilə birbaşa olaraq əlaqəlidir. Bəşəri təfəkkür texnogen sivilizasiya üzərində dominantdır. Texnogen sivilizasiyanın dinamik inkişaf tempi nə qədər irəliləsə də, onun idarə olunması hələ də insanın öz əlindədir. Texnogen sivilizasiyanın inkişaf meyillərini bilavasitə insanın təfəkkür bacarıqları müəyyən etdiyindən, onun indiki və gələcək aktuallığı bəşərin ən yüksək məziyyətlərilə (əql, əxlaq və s.) düz mütənasiblik təşkil etməkdədir.

2. Sivilizasiya və texnika arasında da sıx qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Texnologiya hər zaman sivilizasiyanın inkişafını təşviq edən əsas qüvvələrdən biri olduğu üçün, bilavasitə texnologiyanın təsiri ilə formalaşan texnogen sivilizasiya müasir dövrdə *qanunauyğun əlaqəlilik* baxımından da xüsusi aktualıq qazanır. Bu sivilizasiya tipinin əsas hərəkətverici qüvvəsi dünyanın dinamik mənzərəsini müəyyən edən insan-texnika-sivilizasiya triadasıdır. Sivilizasiya insan cəmiyyətinin mədəni və sosial inkişaf

mərhələsdirsə, texnika bu inkişafı təşviq və təmin edən vasitələr toplusudur. Texnogen sivilizasiya müasir cəmiyyət, texnologiya və insan həmrəyliyi əsasında formalaşaraq yeni aktuallıq qazanmış sivilizasiyanın xüsusi bir mərhələsidir.

3. Texnogen sivilizasiyanın təsirləri nəticəsində bəşər adına bəzən son dərəcə destruktiv nəticələr törətmək iqtidarında olan qlobal münaqişələrin (müharibələr, dərin sosial konfliktlər, iqtisadi istismar, siyasi çəkişmələr) də azalacağını fərziyyə olaraq söyləmək mümkündür. Münaqişələr minimum səviyyəyə endirildikcə əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşma şəraitində cəmiyyətlərin daha sürətli, davamlı, eləcə də harmoniyaya əsaslanan inkişafının aktuallıq qazanacağını indidən proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Dissertasiyada əsasən müasir dövrdə aktuallıq qazanan texnogen sivilizasiya problemini tədqiq edən tədqiqatçıların müasir araşdırmaları, XX əsrdən etibarən xüsusi olaraq öyrənilməyə başlanan texnikanın fəlsəfəsinin nəzəri əsaslarını tədqiq edən filosofların başlıca konsepsiyaları, cəmiyyətin inkişafı və texniki tərəqqi arasındakı qarşılıqlı əlaqə sualına verilən fərqli sosial-fəlsəfi cavablar və bu kimi digər problemləri işıqlandıran aktual tədqiqatlar, monoqrafiyalar, məqalə topluları, internet mənbələri, bilavasitə tədqiq edilən problem ilə əlaqəli keçirilən konfransların materiallarından istifadə edilmişdir.

Texnogen sivilizasiya problemini əhatə edən, bu problem ilə birbaşa olaraq bağlı, eləcə də onun mahiyyətini açan əsas məsələləri işıqlandıran fəlsəfi ədəbiyyat kifayət qədər əhatəliliyiylə seçilir. Problemin nəzəri-fəlsəfi əsasları XIX əsrin sonlarından başlayaraq bir çox alimlər tərəfindən öyrənilmişdir. Texnogen sivilizasiya bir sıra filosoflar tərəfindən sivilizasiyanın daha yüksək inkişaf forması kimi təyin edilmişdir. İstənilən cəmiyyətdəki inkişafın bilavasitə siniflərarası mübarizələrin nəticəsi olması K.Marks,¹ mədəniyyətlərin özünəməxsusluğu müstəvisində mədəniyyət və sivilizasiya probleminin fəlsəfi tədqiqi O.Şpenqler,² tarixin müxtəlif

¹ Marks, K. Kapital [3 ciltde] / K. Marks, – İstanbul: Eriş yayınları. c. – 1. – 2003. – 672.

² Spengler, O. Man and technics: a contribution to a philosophy of life / O. Spengler, – Berwick-Upon-Tweed: Arktos Media Ltd. – 2020. – 82 p.

mərhələlərində cəmiyyətlərin inkişaf qanunauyğunluqları A.Toynbi, ³ sivilizasiyaların toqquşması S.Hantinqton, ⁴ arasıkəsilməz texniki inkişafda insan anlayışının mahiyyətində baş verən dəyişikliklər J.Bodriyar, ⁵ müasir sosial mühitdəki əsas transformasiyalar Y.Habermas, ⁶ XX əsrdən etibarən sürətlənən texnogen inkişafın dialektikası T.Adorno və M.Horkhaimer, ⁷ texnogen amillərinin şərtləndirdiyi müasirliyin axıcı və dəyişkən vəziyyəti Z.Bauman, ⁸ texnogen dünyada gələcəyin cəmiyyətləri konsepsiyası N.Çomski, ⁹ informasiya cəmiyyəti və postindustrial cəmiyyət arası müqayisəli təhlillər Y.Masuda, ¹⁰ sivilizasiya və mədəniyyət anlayışlarına Şərqi (Çin) kontekstində verilən təriflər H.Xinqtayo, ¹¹ post-sənaye cəmiyyətinin fəlsəfi mahiyyəti D.Bell, ¹² texnogenləşən dünyada yadlaşma probleminin fəlsəfəsi D.Çalmers, ¹³

³ Toynbee, A.J. Civilization on Trial / A.J. Toynbee. – New York: Oxford University Press, – 1948. – 254 p.; Toynbee, A.J. The World and the West / A.J. Toynbee. – London: Oxford University Press, – 1953. – 276 p.

⁴ Huntington, S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. / P.S. Huntington. – New York: Simon & Schuster, – 1996. – 410 p.

⁵ Baudrillard, J. Simulacra and Simulation / J. Baudrillard. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, – 1994. – 172 p.

⁶ Habermas, J. The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society / J. Habermas. – Cambridge: MIT Press, – 1989. – 321 p.

⁷ Adorno, T.W. Negative dialectics / T.W. Adorno. – London: Routledge, – 2004. – 438 p.; Adorno, T.W. Dialectic of enlightenment / T.W. Adorno, M. Horkheimer. – Stanford: Stanford University Press, – 2002. – 305 p.

⁸ Bauman, Z. Liquid modernity / Z. Bauman. – Cambridge: Polity Press, – 2000. – 232 p.

⁹ Chomsky, N. Government in the future / N. Chomsky. – New York Seven Stories Press, – 2005. – 80 p.

¹⁰ Masuda, Y. The information society and post-industrial society. / Y. Masuda. – Washington: World Future Society. – 1990. – 196 p.

¹¹ Xingtao, H. The formation of modern concepts of 'Civilization' and 'Culture' and their application during the late Qing and early republican times // – Pekin: Journal of modern Chinese history 5, – 2011, № 1, – pp. 1-26.

¹² Bell, D. The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting / D. Bell. – New York: Basic Books, Inc. Publisher, – 1973. – 616 p.

¹³ Chalmers, D.J. The singularity: A Philosophical analysis. // – London: Journal of Consciousness Studies, – 2010. № 1(56), – pp. 7-65.

müasir texnogen dövrdə fərdilik problemi və cəmiyyət arasındakı uzlaşmalar A.Giddens¹⁴ tərəfindən tədqiq edilmişdir.

XIX əsrin sonlarından etibarən günümüzədək problem qismində tədqiq edilən texnogen sivilisasiyanın əsas nailiyyətləri, eləcə də onların bilavasitə cəmiyyətə tətbiqi məsələləri də bir çox filosoflar tərəfindən araşdırılmışdır. Müasir cəmiyyətlərdə davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə texnologiyanın praktikliyinin zərurəti və bu sualın sosial-fəlsəfi kontekstdə cavablandırılması aktualıq qazanmışdır. Ümumilikdə texnikanın fəlsəfəsi və müasir dövrdə texnologiyanın rolu E.Kapp,¹⁵ texnologiyanın müasir dövrdə anlamı və onun kütləviləşməsi məsələləri E.Kassirer,¹⁶ texniki inkişafın fəlsəfi əsasları M.Haydegger,¹⁷ sənaye cəmiyyətində fərdin yeri və rolu H.Markuze,¹⁸ texnogen dünyada insanın təbiətdəki yeri A.Gellen,¹⁹ müasir dünyada bəşərin sürətli şəkildə texnogenləşən sosiallıqdakı vəziyyəti H.Ardent,²⁰ müasir dövrdə biotexnologiya inqilabı və onun gələcək perspektivləri F.Fukuyama,²¹ müasir dünyada texnika və sivilisasiya arası qarşılıqlı əlaqələr L.Mumford,²² inkişaf etməkdə olan rəqəmsal texnologiyanın kütləviləşməsinin

¹⁴ Giddens, A. *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age* / A. Giddens. – Stanford: Stanford University Press, – 1991. – 364 p.

¹⁵ Kapp, E. *Elements of a philosophy of technology: On the evolutionary history of culture* / E. Kapp. – Minneapolis: University of Minnesota Press, – 2018. – 309 p.

¹⁶ Cassirer, E. *Form and Technology: Contemporary Readings* / E. Cassirer. – London: Palgrave Macmillan, – 2012. – 288 p.

¹⁷ Heidegger, M. *The question concerning technology and other essays* / M. Heidegger. – New York: Harper & Row, – 1977. – 182 p.

¹⁸ Marcuse, H. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society* / H. Marcuse. – Boston: Beacon Press, – 1964. – 260 p.

¹⁹ Gehlen, A. *Man his nature and place in the world* / A. Gehlen. – New York: Columbia University Press, – 1988. – 453 p.

²⁰ Arendt, H. *The human condition* / H. Arendt. – Chicago The University of Chicago Press, – 2018. – 383 p.

²¹ Fukuyama, F. *Our posthuman future: Consequences of the biotechnology Revolution* / F. Fukuyama. – New York: Farrar, Straus and Giroux, – 2002. – 272 p.

²² Mumford, L. *Technics and civilization* / L. Mumford. – London: University of Chicago Press, – 2010. – 495 p.

sosial-fəlsəfi tənqidi N.Postmen,²³ fəlsəfə və yeni mühəndislik arasındakı əlaqələndirici yol kimi texnologiyanın rolu K.Mitçam,²⁴ ümumilikdə müasir texnologiya və müasir insan dualizminin fəlsəfi əsasları V.Stepin,²⁵ insanın bioloji və texnogen meyarları arasındakı əlaqələr R.Kurzveyil,²⁶ texnologiyanın ümumi təkamülünün fəlsəfəsi G.Basalla,²⁷ müasir dünyadakı texnosistemlərin təsnifatı və texnogen sivilizasiyanın fəlsəfi mahiyyəti E.Finberq,²⁸ texnoloji cəmiyyətin fəlsəfi əsasları məsələləri J.Ellül,²⁹ insandankənar avtonom texnologiya problemi L.Vinner,³⁰ süni intellekt və müasir texnologiya arasındakı bağlılıq məsələsinin fəlsəfəsi N.Bostrom³¹ müasir internet əsərində cəmiyyət və onun önəmi sualı M.Kastels,³² texnogen dünyada gələcəyin mənzərəsi və ümumilikdə gələcək

²³ Postman, N. *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology* / N. Postman. – New York: Vintage Books, – 1992. – 229 p.

²⁴ Mitcham, C. *Thinking through Technology: The path between engineering and philosophy* / C. Mitcham. – Chicago: University of Chicago Press, – 1994. – 410 p.

²⁵ Стёпин, В.С. *Цивилизация и культура* / С.В. Стёпин. – Санкт-Петербург: СПбГУП, – 2011. – 408 с.; Стёпин, В.С. *Человек. Деятельность. Культура* / С.В. Стёпин. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский гуманитарный университет профсоюз, – 2018. – 800 с.

²⁶ Kurzweil, R. *The singularity is near* / R. Kurzweil. – London: Penguin Books, – 2005. – 672 p.

²⁷ Basalla, G. *Teknolojinin evrimi* / G. Basalla. – Ankara: Tübitak – 1996. – 368 s.

²⁸ Feenberg, A. *Between Reason and Experience: Essays in Technology and Modernity* / A. Feenberg. – Cambridge / London: The MIT Press, – 2010. – 285 p.; Feenberg, A. *Questioning Technology* / A. Feenberg. – London and New York: Routledge, – 1999. – 263 p.; Feenberg, A. *Technosystem: The Social Life of Reason* / A. Feenberg. – Cambridge / London: Harvard University Press, – 2017. – 252 p.; Feenberg, A. *Transforming Technology: A Critical Theory Revisited* / A. Feenberg. – Oxford: Oxford University Press, – 2002. – 233 p.

²⁹ Ellul, J. *The Technological Society* / J. Ellul. – New York: Alfred A. Knopf, Inc. and Random House, Inc, – 1964. – 503 p.

³⁰ Winner, L. *Autonomous technology: Technics-out-of-control as a theme in political thought* / L. Winner. – Cambridge: MIT Press, – 1977. – 396 p.

³¹ Bostrom, N. *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies* / N. Bostrom. – Oxford: Oxford University Press, – 2014. – 390 p.

³² Castells, M. *The network society: Economy, society, and culture* / M. Castells. – Chichester: Wiley-Blackwell, – 1996. – 625 p.

texnogen dünya paradiqması Y.N.Harari,³³ texnika və zaman dualizminin müasir anlamdakı fəlsəfi bağlantıları məsələsi B.Stieqler,³⁴ maşınlar və təfəkkür arası qarşılıqlı əlaqələr və bu əlaqələrin aktualığı M.Boden,³⁵ texnologiya və gündəlik həyat arasında nizamın qurulması A.Borqman,³⁶ müasir texnogen sivilizasiyada əxlaq problemi və onun yenidən fəlsəfi mənalandırılması D.C.Gunkel,³⁷ müasir dünyada texnogenlik ideyasının fəlsəfi mahiyyətinin təhlili E.A.Derqaçeva,³⁸ texnogen dünyada ağılın gələcəyi və ümumilikdə insanın taleyi problemi M.Kaku,³⁹ texnogen sivilizasiya kontekstində aktualıq qazanan süni intellekt məsələsi və bu məsələnin fərqli aspektlərdən təhlili H.Dreyfus,⁴⁰ S.Şnayder,⁴¹ F.L.Corc,⁴² B.Sonq,⁴³ kimi filosoflar tərəfindən tədqiq edilmişdir.

³³ Harari, Y.N. Homo Deus: A Brief History of Tomorrow / N.Y. Harari. – New York: Harper, – 2016. – 432 p; Harari, Y.N. Sapiens: A Brief History of Humankind. / N.Y. Harari. – New York: Harper, – 2015. – 443 p.

³⁴ Stiegler, B. Technics and Time, 1: the fault of Epimetheus / B. Stiegler. – Stanford: Stanford University Press, – 1998. – 313 p.

³⁵ Boden, M.A. Mind as Machine: A history of cognitive Science / M.A. Boden. – Oxford: Oxford University Press, – 2006. – 512 p.

³⁶ Borgmann, A. Technology and the character of contemporary life: A Philosophical inquiry / A. Borgmann. – Chicago: University of Chicago Press, –1987. – 310 p.

³⁷ Gunkel, D.J. The Machine question: Critical perspectives on ai, robots, and ethics / D.J. Gunkel. – Cambridge: MIT Press, – 2012. – 256 p.

³⁸ Дергачёва Е. А. Техногенность и ее идейное содержание // – Брянск: Вестник Брянского государственного технического университета, – 2009. № 2 (22), – с. 167-174.

³⁹ Kaku, M. The future of the mind: The scientific quest to understand, enhance, and empower the mind / M. Kaku. – New York: Anchor, – 2015. – 400 p.

⁴⁰ Dreyfus, H.L. On the internet / H.L. Dreyfus. – London: Routledge, – 2014. – 192 p.; Dreyfus, H.L. What computers still can't do: A critique of artificial reason / L.H. Dreyfus. – Cambridge: The MIT Press, – 1992. – 408 p.

⁴¹ Schneider, S. Artificial you: AI and the future of your mind / S. Schneider. – Princeton: Princeton University Press, – 2019. – 192 p.

⁴² George, F.L. Artificial intelligence: structures and strategies for complex problem solving / L.F. George. – Harlow: Pearson Education Limited, – 2005. – 904 p.

⁴³ Song, B. Introduction: How Chinese philosophers think about artificial intelligence-intelligence and wisdom? // – Singapur: Springer, – 2021. – pp. 1-14.

Ümumilikdə mədəniyyət fenomeninin sosial-fəlsəfi təhlili, sivilizasiya probleminin fəlsəfi mahiyyəti, texnologiya məsələsi, davamlı inkişaf, süni intellekt, insan və texnika arasındakı əlaqələr, müasir cəmiyyətlərdə texnologiyanın yeri və rolu, sivilizasiyaların texnikləşməsi sualının tədqiqi, müasir cəmiyyətlərin inkişafına texnogen amillərin təsirləri, eləcə də bilavasitə texnogen sivilizasiya fenomeninin problematikasi ilə səsləşən bir sıra konseptual fikirlərə Azərbaycan alimləri və filosoflarından; İ.Məmmədzaadə,⁴⁴ A.Mustafayev,⁴⁵ R.Aslanova,⁴⁶ Y.Rüstəmov,⁴⁷ Q.Abbasova, Z.Hacıyev,⁴⁸ Ə.Abbasov,⁴⁹ V.Paşayev,⁵⁰ Z.Ağayeva,⁵¹ A.Əsədov,⁵² S.Xəlilov,⁵³ F.Qurbanov,⁵⁴ R.Mirzəzadə,⁵⁵ D.Müslümzadə,⁵⁶

⁴⁴ Mammadzadə, İ., Dadashova. S. On the philosophy of artificial intelligence and the scientific revolution // – Москва: Вопросы Философии, – 2023. №4 (4), – pp. 206-215.

⁴⁵ Məmmədov, Ə. Təbii elmi idrak və insan dünyası / Ə. Məmmədov, A. Mustafayev. – Bakı: Təknur, – 2011. – 464 s.

⁴⁶ Aslanova, R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik / R. Aslanova. – Bakı: Elm, – 2004. – 264 s.

⁴⁷ Rüstəmov, Y. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti (S. Hantiqton) / Y. Rüstəmov. – Bakı: Səda, – 2007. – 144 s.

⁴⁸ Abbasova, Q. Sosial fəlsəfə / Q. Abbasova, Z. Hacıyev. – Bakı: Ayna Mətbu Evi, – 2001. – 506 s.

⁴⁹ Abbasov, Ə. İctimai meqatrend və islahat: Postneoklassik təhlil // – Bakı: AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Elmi əsərlər jurnalı, – 2024. №1 (42), – s. 89-109.

⁵⁰ Paşayev, V. Fəlsəfə / V. Paşayev – Bakı: Səda, – 1999. – 540 s.

⁵¹ Ağayeva, Z. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının insan şüuruna təsirinin bəzi sosial nəticələri // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, Fəlsəfə, Hüquq, – 2013. № 1, – s. 274-284.

⁵² Əsədov, A. Süni intellekt təfəkkürün kibernetik modeli kimi // Pandemiya dövründə fəlsəfə və Lütvızadənin qeyri-səlis məntiqi. – Bakı: AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu. Elmi əsərlər jurnalı, – 2021. cild 1, №1, – s. 165-170.

⁵³ Xəlilov, S. Sivilizasiyalararası dialoq / S. Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı, – 2009, – 258 s.

⁵⁴ Qurbanov, F. Multikulturalizm: sosial-mədəni harmoniyaya sinergetik yanaşma // Multikulturalizmin Azərbaycan modeli: fəlsəfi, sosioloji və hüquqi baxış” adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 2016. – s. 93-101.

⁵⁵ Mirzəzadə, R. Multikulturalizm siyasəti və Şərq-Qərb müxtəlifliyi: Gender, din və mədəniyyət / R. Mirzəzadə. – Bakı: Təknur, – 2013. – 160 s.

R.Hacıyev, ⁵⁷ S.Hüseynov, ⁵⁸ F.Məmmədov, ⁵⁹ A.Qafarov, ⁶⁰ S.Məhərrəmov, ⁶¹ S.İskəndərova, ⁶² və digər alimlərin əsərlərində rast gəlinir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektı texnogen sivilizasiya problemidir. Mövzunun predmentini isə, texnogen sivilizasiya probleminin müasir sosial-fəlsəfi tədqiqatlar kontekstində sistemli təhlili və əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərinin təyin edilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədini mövcud araşdırmalar və irəli sürülən müasir elmi paradıqlar müstəvisində günümüzün aktual fəlsəfi problemlərindən biri olan texnogen sivilizasiyanın başlıca xüsusiyyətlərini sosial-fəlsəfi kontekstdə müəyyən etmək təşkil edir.

İşin müəyyən edilmiş məqsədindən çıxış edərək bir sıra vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Cəmiyyətlərin sənaye və post sənaye mərhələlərindən müasir dünyanın növbəti texnogen inkişaf mərhələsinə keçidinin tarixi təkamülünü sosial-fəlsəfi təhlil etmək;

⁵⁶ Muslumzade, D. The civil identity in the age of information technology // İdentiklik və multikulturalizm: metodologiya, tendensiyalar və perspektivlər, – Bakı, – 2018, №1(1), – pp. 170-173.

⁵⁷ Hacıyev, R. Sivilizasiya anlayışının məzmununa dair // – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, – 2017. № 28, – s. 197-206.

⁵⁸ Гусейнов, С. Зеленые информационные системы и технологии как активы устойчивого развития // – Москва: Философия и культура информационного общества, – 2020. – с. 60-62.

⁵⁹ Məmmədov, F. Kulturologiya, Mədəniyyət, Sivilizasiya / F. Məmmədov. – Bakı: OL MMC, – 2016. – 260 s.

⁶⁰ Qafarov, A. İctimai həmrəylik ideyası və dini-mənəvi dəyərlərin əhəmiyyəti: Heydər Əliyevin dövlət siyasətinin fəlsəfi-etik təhlili // – Bakı: Metafizika jurnalı, – 2023. c.6, №1. – s. 91-109.

⁶¹ Məhərrəmov, S. Postsənaye dövründə informasiya cəmiyyəti və bilik // – Bakı: Əmək və Sosial münasibətlər jurnalı. – 2016. №2, – s. 31.

⁶² İskəndərova, S. Rəqəmsal texnologiyanın informasiya sivilizasiyasının yaranmasında rolu // – Bakı: Şərq Fəlsəfi Problemləri, – 2023. cild 29, №29, – s. 111-117.

- Dövrümüzdə müasir cəmiyyətlərin inkişaf dərəcəsinin də əsas göstəricilərindən biri kimi çıxış edən texnogen sivilizasiyanın başlıca xüsusiyyətlərini sosial-fəlsəfi kontekstdə müəyyən etmək;

- Sivilizasiya probleminin fəlsəfi mahiyyətinə dair əsas yanaşmalardan (A.Toynbi, O.Şpenqlər, S.Hantinqtonun təlimlərindən) çıxış edərək, oxşarlıq və müxtəliflik prinsipləri müstəvisində texnogen sivilizasiyanın ənənəvi sivilizasiyalara nəzərən mahiyyətini aydınlaşdırılmaq;

- Müasir elmin ən aktual mövzularından olan süni intellekt məsələsinin ümumi sosial-fəlsəfi təhlili əsasında texnogen sivilizasiyanın gerçəklik qazanmış bəzi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- Məna yüklərində müəyyən aşınmaların müşahidə edilməsinə baxmayaraq, texnogen sivilizasiyanın formalaşmasında insan amili və ənənəvi əxlaqi dəyərlər faktorunun rolunu aydınlaşdırmaq;

- Qloballaşmış dünyada texnoloji proseslərin intensivlik qazandığı şəraitdə Şərqi və Qərbi cəmiyyətlərində texnogen sivilizasiyanın inkişaf xüsusiyyətləri və perspektivlərini sosial-fəlsəfi prizmadan xarakterizə etmək;

- Texnogen sivilizasiyanın XXI əsrdəki əsas nailiyyətlərilə bərabər, bilavasitə növbəti inkişaf mərhələlərində baş verməsi ehtimal edilən müəyyən texnogen böhranları ümumi olaraq təyin etmək;

- Müasir dövrdə sürətlə inkişaf edərək dünya ölkələrini əhatə edən texnogen sivilizasiyanın gələcək perspektivdə ümumbəşəri bir sivilizasiya kimi formalaşma ehtimalını sosial-fəlsəfi kontekstdə təhlil etmək;

- Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycanda texnogen sivilizasiyanın inkişafı, qazanılan təcrübə, bu sahədə əldə edilən uğurlar və nailiyyətləri ümumi şəkildə nəzərdən keçirmək;

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada texnogen sivilizasiya problemi müasir elmi araşdırmalar, yeni sosial-fəlsəfi paradigmlər, bilavasitə bu problemin tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin əsərləri, eləcə də digər interdisiplinar tədqiqatlar kontekstində tədqiqata cəlb olunur. Tədqiqatda texnogen sivilizasiya mövzusu həm daha geniş mənə yükünə malik mədəniyyət və sivilizasiya problemləri

müstəvisində, həm də ayrılıqda xüsusi bir problem qismində təhlil edilir. Müasir dövrün sivilizasiya forması olan texnogen sivilizasiyanın sinkretik fəlsəfi mahiyyəti fərqli aspektlərdən araşdırılır. Gələcək perspektivləri sistemli şəkildə tədqiq edilir. Fərziyyəvi olaraq bilavasitə texnogen sivilizasiyanın təşviq edəcəyi təhlükələr haqqında müəyyən mühakimələr irəli sürülür. Tədqiqatda istifadə olunan əsas metodlar texnogen sivilizasiya probleminin fəlsəfi mahiyyətinin açılmasına köməklik edir. Tədqiqat işində tarixilik kontekstində müqayisəli təhlil, problem haqqında mövcud paradıqların analizi, mənbələrin sosial-fəlsəfi təhlili, texnogen sivilizasiyaya konseptual və interdisiplinar yanaşmaların qruplaşdırılması, ümumiləşdirmə və proqnozlaşdırma, sorğu metodlarından istifadə edilmişdir. Dissertasiya işinin metodologiyası bütövlükdə tədqiqatın məzmununu əhatə edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Tarixin müəyyən dövrlərində (əsasən sənaye və postsənaye cəmiyyətlərində) özünü biruzə edib texnogen mənşəli olaraq dəyərləndirilməsi mümkün olan sivilizasiyaların inkişaf qanunauyğunluqlarının düzgün təyin edilməsi vacibdir.

- Müasir dövrdə sürətli inkişaf edərək kütləvi xarakter alması ilə səciyyələnən texnogen sivilizasiyanın kəsb etdiyi mahiyyətin sosial-fəlsəfi cəhətdən təhlili xüsusi önəm kəsb edir.

- Cəmiyyətlərin öncəki sosial, siyasi və iqtisadi strukturları ilə əlaqə və vəhdəti qoruyaraq varislik prinsipi əsasında meydana çıxan texnogen sivilizasiya ənənəvi və müasir sivilizasiyalar arasında yarana biləcək qarşıdurmaları mümkün qədər neytrallaşdırmağa imkan verir.

- Texnogen sivilizasiya fiziki və rəqəmsal dünyalar arasında mövcud olan qəti sərhədlərin aşınması və nəticədə onların bir-birinə daha da yaxınlaşmalarına səbəb olur.

- İnkişaf edən texnogen sivilizasiyanın müasir nailiyyətləri cəmiyyətlərin sosial dinamikası, qlobal iqtisadiyyat və dünya siyasətinə ciddi şəkildə təsir edən faktorlar kimi çıxış edir.

- Geniş texniki imkanlara malik texnogen sivilizasiya müxtəlif cəmiyyətlər arasındakı yeni əlaqə və əməkdaşlıq mexanizmlərinin

(virtual, distant, onlayn və s.) formalaşması baxımından aktualıq qazanır.

- Müasir dünyada Şərqi və Qərbi cəmiyyətləri arasında texnologiyaların inkişafının fərqli sürəti və spesifik inkişaf vektorları onların global miqyaslı inteqrasiya müstəvilərinin yaradılmasını zəruri edir.

- Texnologiyaların sivilizasiya insanının bioloji sərhədlərinin ona yaratmış olduğu məhdudluqları aşmasına geniş imkanlar yaradır.

- Texnologiyaların sivilizasiya müasir sosial çağırışların tələblərinə uyğun bilavasitə və ənənəvi dəyərlərdən çıxış edərək bilavasitə yeni əxlaqi forma, eləcə də dəyərlər sisteminin yaradılmasını təşviq edir.

- Texnologiyaların sosial, siyasi və iqtisadi sahələrə güclü təsirləri ilə əlaqədar yaranan bərabərsizliklər və rəqəmsal hegemonluğun tədqiqi, gələcəkdə texnologiyaların böhranlarının artması, dərinləşməsi və nəzarətdən çıxmasına qarşı qoruyucu mexanizmlərin işlənilməsi hazırlanmasını labüd edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi:

- Günümüzdə ən müasir və innovativ sivilizasiya modeli kimi aktualıq qazanan texnologiyaların sivilizasiya problemi Azərbaycanada ilk dəfə olaraq sosial-fəlsəfi rəqəmsal tədqiq edilir.

- Təhlillər əsasında ənənəvi sivilizasiyaların maddi texniki bazası əsasında formalaşan texnologiyaların sivilizasiyanın gələcək inkişaf perspektivləri barədə sosial-fəlsəfi proqnozlar verilir.

- Sivilizasiyaların mövcud global miqyaslı sosial, siyasi və iqtisadi problemləri fonunda cəmiyyətlərin texnologiyaların inkişafının optimallaşdırılması yollarının konseptual proqramı təqdim olunur.

- Texnologiyaların sivilizasiyanın inkişafı kontekstində texnologiyaların böhranlarının baş verməsinin qarşısını almaq, eləcə də onları tənzimləmə mexanizmlərinin əsas sosial-fəlsəfi vektorları göstərilir.

- Süni intellekt, robototexnika, ümumiyyətlə müasir texnologiyaların formalaşdıracağı yeni əxlaq modeli eləcə də, insan və texnika arasında qurulacaq qarşılıqlı əlaqənin mümkün formaları sosial-fəlsəfi təhlil edilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin əsas mövzusunun tədqiqi, habelə müəllifin sosial-fəlsəfi təhlillər zamanı əldə etdiyi elmi nəticələr, texnologiyaların sivilizasiyanın mahiyyəti və məzmunu haqqında nəzəri fikirlərin dərinləşməsinə kömək edir.

Dissertasiya işinin əsas nəticələrindən sosial fəlsəfə kursunun tədrisində metodik vəsait kimi istifadə oluna bilər. Ümumilikdə tədqiqat və müəllifin bilavasitə araşdırılan mövzu ilə bağlı nəşrləri texnogen transformasiyaların nəticəsi olan müasir sivilizasiya formasının, həyatımızdakı yeri, rolu, əhəmiyyəti və gələcək perspektivini dərk etmək baxımından mühüm ideyalar ehtiva edir. Araşdırma müasir elmin problemləri, sosial fəlsəfə, günümüzdə elmlərarası əlaqələr və bu kimi bənzər sahələr üzrə tədqiqatlar aparan oxuculara da maraqlı ola bilər.

Aprobasiyası və təbiiqi. Dissertasiya işinin əsas nəticələri ilə bağlı 12 elmi məqalə (beşi xaricdə olmaqla) nəşr edilmişdir. Tədqiq edilən mövzu ilə bağlı 16 respublika və beynəlxalq konfrans materialı (10-u xaricdə) dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun Sosial fəlsəfə və ekoloji problemlər şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, 9 yarımfəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqat 150 səhifədən, giriş – 23291, birinci fəsil – 68494 işarə, ikinci fəsil – 69398 işarə, üçüncü fəsil – 81945 işarə, nəticə – 12811 işarədən ibarətdir. Ümumilikdə ədəbiyyat siyahısı çıxmaq şərti ilə 255939 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsasları, elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti öyrənilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslə “**Müasir fəlsəfədə texnogen sivilizasiya problemi və onun nəzəri-metodoloji əsasları**” adlanır.

Bu fəsil üç yarımfəsildən ibarətdir. “**Texnogen sivilizasiyanın formalaşmasını şərtləndirən tarixi proseslər**” adlanan birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, bəşər tarixində bir-birini əvəz etmiş

texnogen sivilizasiyalar arasında qırılmaz varislik əlaqələri mövcuddur. Bu əlaqələrinin formalaşması isə, fəlsəfi düşüncələrin bir tarixi mərhələdən digərinə ötürülməsi sayəsində mümkün olmuşdur. İkinci sənaye inqilabı ayrı-ayrı texnogen mahiyyətli ixtiralarından daha çox, bilik və fəlsəfənin texnologiya ilə birləşdirilərək daha praktiki olması nəticəsində meydana çıxdığı üçün “texnoloji inqilab” kimi təsnif edilir. E.Finberq yazır ki, “*müasir dünyanın texnologiyasının da öz tarixi vardır. O, xalis elmi biliyin məhsulu yox, XIX əsrin sənaye inqilabından törəmişdir*”.⁶³

Üçüncü sənaye inqilabı dünyanın sosial, iqtisadi və siyasi cəhətdən dəyişilməsində, yeni tip mədəniyyətlərin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıdığı üçün, texnogen sivilisasiyanın da ən müasir inkişaf mərhələsidir. 2011-ci ildən sonra dördüncü sənaye inqilabının davamınca yüksək texnoloji inkişaf sayəsində beşinci sənaye inqilabının başlamışdır. Texnologiya ilə insanın sıx əməkdaşlığı və rəqəmsal bacarıqların daha intensiv mənimsənilməsi ilə xarakterizə olunan “5.0 cəmiyyəti”, texnogen sivilisasiyanın davam edən müasir mərhələsinə çevrilməkdədir. Texnogen sivilisasiyanın tarixi təkamülü prosesində qazanılmış əsas ideyaları özündə birləşdirərək, fərqli münasibətlər sistemini yaradan “sənaye 5.0” cəmiyyəti yeni sənaye inqilabı deməkdir. Bu sənaye inqilabının cəmiyyətlərdəki bütün sahələrdə köklü dəyişikləri təmin edəcəyini indidən güman etmək olar.

Müasir sənaye cəmiyyətlərində insanların texnologiyanın vasitəsilə ətraf mühiti xeyli dərəcədə dəyişdirməsinə baxmayaraq, texnologiyaların günlük həyata sürətlə daxil olması və texnoloji səciyyə daşıyan biliyin cəmiyyətlərdə əsas meyar kimi qəbul edilməsi, texnogen sivilisasiyanın təkamülünün də əsas şərti olaraq qalmaqdadır. Texnogen sivilisasiya elmin və fəlsəfənin ən son nailiyyətlərini özündə ehtiva etmiş, onları bir inkişaf mərhələsindən digərinə ötürmüş, ötürdüyü hər mərhələnin daxilində bir qədər də təkmilləşdirmişdir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə **“Texnogen sivilisasiya**

⁶³ Feenberg, A. Technology, modernity and democracy: Essays by Andrew Feenberg / A. Feenberg. Edited by Eduardo Beira and Andrew Feenberg. – London / New York: Rowman & Littlefield International, – 2018. – 173 p., – s. 91-92.

ümumbəşəri sivilizasiyanın mühüm tərkib hissəsi kimi” adlanır. Bu yarımfəsildə qeyd olunur ki, yüksək dinamiklik və sosial çağırışlara qarşı daha hazırlıqlı olmaq, texnogen sivilizasiyasının digər sivilizasiyalar ilə müqayisədə əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Texnogen sivilizasiya insan-texnika münasibətləri nəticəsində insanın dünyaya nəzərən formalaşan yeni münasibətidir. İnsanlar çətinliklərdən adekvat həll yolları fikirləşib, mütəmadi olaraq baş qaldıran problemlərin həllinə çalışdıqları üçün, bilvasitə texnologiyanın inkişafını təmin ediblər. Bu zəncirvari proqresin gedişində və texnikanın mərhələli inkişafı ilə yeni bir dünya – texnos formalaşmağa başlayır. Artıq tərəqqi əsasında texnoloji sivilizasiyanın bütün dünyada yayılması nəticəsində sivilizasiya ümumbəşəri xarakter almışdır. *“Qərb sivilizasiyası hissə-hissə, damla-damla bütün planetə paylanmışdır və getdikcə daha çox dərəcədə planetar hadisəyə çevrilmək cəhdləri göstərir”*.⁶⁴ Sosial həyatın bütün sahələrində daimi və sürətli inkişaf tempi, innovasiyaların texnogen sivilizasiyanın əsas xüsusiyyətinə çevrilməsi və Şərqi ölkələrinin də innovativ yeniliklərlə sivilizasiyanın inkişafına təkan verməsi, texnogen sivilizasiyanın Qərb sivilizasiyası yəni birqütblü dünya kimi təsvirini aradan qaldırmışdır. Müasir dövrdə birqütblü dünyanın qaçılmaz olaraq tənəzzülü, zəruri şəkildə çoxqütblü dünyaya keçidi də aktuallaşdırmış olur.

Texnogen sivilizasiyanın inkişaf prosesində özünü göstərən dəyişikliklər və sürətli nüfuzedicilik onu ümumbəşəri sivilizasiya kimi xarakterizə etməyə imkan yaradır. Coğrafi, sosial, iqtisadi amillər texnogen sivilizasiyanın mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında vəhdətdə çıxış etdikləri üçün, fəlsəfi mənada texnogen sivilizasiya yerli sivilizasiyaların birləşməsinə, çoxsivilizasiyalı dünyanın dağılmasına yönəlir. Zaman keçdikcə texnogen sivilizasiya anlayışı mahiyyəti etibarlı ilə Qərb sivilizasiya tipi kimi deyil, ayrıca yeni tip sivilizasiya forması kimi tədqiq olunur. Texnogen sivilizasiya ümumbəşəri xarakter aldığı üçün, gələcəkdə insanın çatacağı yeni

⁶⁴ Xəlilov, S. Dinlərin və sivilizasiyaların dialoqu // Azərbaycan: – 2009, 13 noyabr, № 254, – s. 8., – s. 3.

bir mərhələ kimi müzakirə mövzusunə çevrilir.

Texnogen sivilizasiyanın texniki və texnoloji yeniliklərlə yanaşı, insanların həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasına yönələn uğurları, bu tip sivilizasiyanın bəşəriyyətin gələcək inkişafının əsas yolu olacağını söyləməyə əsas verir. Texnogen sivilizasiya texnologiya-insan münasibətlərinin və texnologiyanın sürətli inkişafının nəticəsidir. Texnogen sivilizasiya anlayışı bütün cəmiyyətdə insan-texnologiya və dünya münasibətləri fonunda daim yeni məna kəsb etməkdədir ki, insanın fəal dəyişdirici mövqeyi yeni tip sivilizasiyaların yaranmasını bilavasitə şərtləndirmiş olur.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəsləli **“Texnogen prinsiplər kontekstində sivilizasiyalararası oxşarlıqlar və fərqliliklər”** adlanır. Bu yarımfəsilə qeyd olunur ki, sivilizasiya insan yaradıcılığının yeni inkişaf mərhələsi kimi özündən əvvəlki tarixi prosesin müəyyən əlamətlərlə uyğunluq, bəzən isə, bilavasitə formaca eynilik də təşkil edə bilər. A.Toynbiyə görə, *“bəşər tarixi bəlli ölçüdə və müəyyən bir müddətdə özünü təkrarlayır. Bu təkrarlanma insanın bilavasitə yaratmış olduğu mühitdə daha çox nəzərə çarpır”*.⁶⁵ O.Şpenqler isə sivilizasiyanın inkişafının iqtisadi güclə bağlı olmadığını qeyd edirdi. Cəmiyyətlərin gücünü artıran amil onların iqtisadi əlaqələrinin xüsusiyyətləri deyil, yüksək mədəniyyət yaratmağa imkan verən metafizik gücdür.⁶⁶

D.Muza sivilizasiyanı *“ümumi maraqların artırılması, vahid sosial mədəni məkanın yaradılması prosesi”*⁶⁷ adlandırır. Sivilizasiyalar bir çox cəmiyyət və bir neçə mədəniyyətin birləşməsi, eləcə də bir-birilə qarışmasından yaranmışdır. Sivilizasiya bir qayda olaraq doğulma, genişlənmə, münaqişə, universal, imperiya, çürümə, və işğal mərhələlərinin vektoru üzrə inkişaf edir. Sivilizasiyanın əsas inkişafı genişlənmə mərhələsindən başlayır. Deməli, sivilizasiyaların digər mədəniyyətlərlə birləşərək inkişafının yeni forma aldığı

⁶⁵ Toynbee, A. J. Civilization on Trial / A.J. Toynbee. – New York: Oxford University Press, – 1948. – 254 p. – s. 157.

⁶⁶ Aksakal, H. Oswald Spengler’in tarix, kültür və medeniyet anlayışı // – İstanbul: Uluslararası Sosyal Aratırmalar dergisi, – 2010. №2, – s. 37-42. – s. 39.

⁶⁷ Муза, Д.Е. Многовекторность развития современного мира // – Москва: Проблемы цивилизационного развития, – 2021. № 2 (3), – с. 5-19. – s. 7.

mərhələdə genişlənən bilik yeni tip sivilizasiyaların bazasını formalaşdırır ki, bu da tarix boyu bütün sivilizasiyaların inkişafı üçün əsas amili olmuşdur. Bu fəlsəfi qanunauyğunluqlardan çıxış yolu tapmayan sivilizasiya və cəmiyyətlər başqa sivilizasiyalarda ərimişdir. Müasir dövrdə sivilizasiya konsepsiyası daha çox dövlətlərin gücləri, imkanları, iqtisadi qüdrətləri vasitəsilə şərh edilir. Müxtəlif sosial-iqtisadi, siyasi və s. sahələrdə qlobal mədəni fərqlər yeni sivilizasiyaları yaradır. Texnogen sivilizasiya isə günümüzdə ən əsas sərhədsiz sivilizasiya tipidir. Sivilizasiya həm də dinamik inkişaf edən fərqli mədəniyyətlərin öz yerli şəraitlərinə uyğun təzahürüdür.

Dissertasiyanın birinci fəslində gəlinən nəticəyə əsasən, texnogen sivilizasiya yalnız texniki tərəqqi yox, həm də insan mövcudluğunun fəlsəfi məzmununun transformasiyası kimi çıxış edir. Sosial-fəlsəfi mənada texnogen sivilizasiya insanın öz mövcudluğunu yeni şərtlər daxilində dərk etməsinin və cəmiyyətin universallaşan transformasiyasının ifadəsidir. Bu fəslin əsas müddələri məqalələrdə də öz əksini tapmışdır.⁶⁸

Dissertasiyanın **“Texnogen sivilizasiya fenomeni müasir sosial-fəlsəfi tədqiqatların aktual istiqamətlərindən biri kimi”** adlanan ikinci fəslə üç bölmədən ibarətdir.

“Fəlsəfi və qeyri-fəlsəfi biliklər sistemində texnogen sivilizasiyanın xarakteristikası” adlı birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, bəşəriyyət tarix boyu yeni texnologiyalar yaradıb, onları təkmilləşdirməyə çalışmışdır. Bunun sayəsində insanlar gələcək məqsədlərini planlaşdırmağa müvəffəq olmuşdurlar. E.Kapp insanın süni “orqanlar”ını çoxaltması və yeni yaradılan texnikanın təsiri ilə özünü yenidən mənalandırır dərk etməsindən danışdı. O, “Süni orqanlar” dedikdə əlavə, yardımçı vasitə qismində yaradılan texniki artefaktları nəzərdə tuturdu. Hər bir texnoloji yenilik bilvasitə

⁶⁸ Aliyev, R. The historical development stages of the impact of technogenic civilization on nature-society relations: a socio-philosophical analysis // – Одеса Актуальні проблеми філософії та соціології, – 2025. № 52, – pp. 3-6.; Aliyev, R. The concept of technogenic civilization as an essential component of universal civilization concepts // – Одеса: Актуальні проблеми філософії та соціології, – 2023. № 40, – pp. 3-8.

insanın proyeksiyası olduğu üçün “süni orqanlar” da, hər bir yeni texnologiyanın bilavasitə insandan ilhamlanaraq yaradılmasını nəzərdə tutulur. Texnogen sivilisasiyanın yeni xüsusiyyətləri də bu proyeksiyaların yaradılması və insan-texnika arasında qarşılıqlı münasibətlərin qurulması ilə müəyyən edilir. Bu münasibətlər sistemində bəşər öz bacarıqlarının nəticələrini əsas nailiyyəti hesab edir. İnsan süni texniki vasitələrin köməyilə öz təsir və imkanlarını genişləndirərək, texniki sivilisasiyanın xüsusiyyətlərinin formalaşmasına da bilavasitə təsir göstərir.

Texnogen sivilisasiya bədənin, ağılın, ruhun ümumi bioloji birliyindən mütəşəkkil insan cismini xatırladan vahid bir “orqanizm”dir və insan-texnika münasibətləri günümüzdə inkişafın da əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Bu inkişaf prosesində insanın texnologiyalar vasitəsilə təbiət üzərində hakimlik istəyi sivilisasiyaların texnogen mənşəli böhranlarını artırır. İnsan-texnika münasibətlərinin texnoloji inkişafın əsası olduğunu nəzərə aldıqda, böhranlardan qurtulmağın mücərrədliyi də nəzərə çarpır. Böhranlardan çıxış yolu texnologiyanın mahiyyətinin düzgün aydınlaşdırılmasından başlayır. Texnoloji sivilisasiya, təbiətin dəyişdirilməsində, onun yeni formada şəkillənməsində insanları məsuliyyətə cəlb edir. Bəşəriyyətin təbiətə qarşı öhdəliklərini artırır. İnsanların düşüncələrini reallaşdırmağa kömək edən texnologiya insanların mövcudluğuna təsir etdiyi üçün, bəşəriyyətin dünya üzərində nəzarət və məsuliyyət hissi də artmağa başlayır. H.Conas texnologiya ilə bağlı məsələlər və veriləcək qərarlarda insanlardan daha yüksək məsuliyyət nümayişi tələb edirdi. Bu məsuliyyət texnoloji sivilisasiyanın yaradıcılığı və təbiətə qarşı öhdəliklərilə bağlıdır.⁶⁹

“Müasir texnologiyaların inkişafında süni intellektin yeri və rolu: gələcəyə baxış fəlsəfəsi” adlanan ikinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, müasir dövrdə bəşəriyyətin öz gələcəyi naminə bir sıra çağırış və vəzifələri yerinə yetirməyə çalışması nəticəsində, süni intellektə malik texnoloji sistemlərin yaradılması və mütəmadi yenilənməsi da sürətlənmişdir. Süni intellektin və robotik sistemlərin yaradılması və

⁶⁹ Hans, J. The imperative of responsibility: In search of an ethics for the technological age / J. Hans. – Chicago: University of Chicago Press, – 1984. – 280 p. – s. 23-24.

inkişafı texnogen sivilizasiyanın yeni inkişaf mərhələsinə keçidini təmin etməlidir. Ənənəvi sivilizasiyalar inkişafın tədrici və xətti keçidilə səciyyələnirdisə, texnogen sivilizasiya bu keçidi süni intellekt vasitəsilə qeyri-xətti və sürətlənmiş formada reallaşdırır. Texnogen sivilizasiya kontekstində super ağıllı intellekt sistemləri sosial, siyasi və iqtisadi qaynaqlı yeni problemlərlə üzləşsə də, buna baxmayaraq inkişaf da sonlanmır. D.Çalmersə görə, əgər süni intellekt varsa, o da öz inkişafı gedişində daha super süni intellekt yaratmaq iqtidarındadır.⁷⁰ Süni intellekt elmi döviyyəyə daxil olduğu müddətdən etibarən texnogen sivilizasiyanın inkişafının əsas faktorlarından biri rolunda çıxış edir.

Müasir dövrdə yaradılan süni intellekt sistemləri daha çox insan əsaslıdır. Bununla belə, hər iki tip süni intellekt formalarının təkmilləşdirilməsi insan zəkasının, davranışlarının təqlid edilməsi yolu ilə gerçəkləşdirilir. Güclü texnoloji inkişaf bəşəriyyət və texnologiya arasında mənəvi, maddi, sosial və bioloji sahələrdə müəyyən toqquşmalar yaratmaq gücündədir. Bəşəriyyət daha çox insan əsaslı, insan mənşəli süni intellekt sistemləri yaratmaq marağındadır. Texniki inkişafın insan zəkasının sərhədləri daxilində baş verməsinə üstünlük verməkdədir. Süni intellektin tipi, həmçinin metodlarının tapılması bir çox müasir tədqiqatların əsas mövzusu olsa da, bu sahədə hələ ki qənaətbəxş elmi nəticələr əldə edilməmişdir. Bəşəriyyət hələ də insan zəkasının tam təqlid edilməsinin yollarını axtarır və bu istiqamətdə məqsədyönlü tədqiqatları getdikcə daha da genişləndirir. *“Hazırda insan intellektinə müvafiq intellekt yaratmağın standart metodu bioloji reproduksiyaadır. Lakin bioloji reproduksiya açıq şəkildə genişləndirilə bilən bir metod da deyil... Bioloji reproduksiya ancaq gələcək texnologiyalar, məsələn, gen mühəndisliyi vasitəsilə genişləndirilə bilər”*.⁷¹

“Texnogen sivilizasiyada əxlaqi dəyərlər və insan amili” adlanan üçüncü yarımfəsildə qeyd olunur ki, müasir texnogen sivilizasiya texnoloji cəmiyyət və sivilizasiya texnologiyanı öz strukturuna daxil edilərək yeni bir hökmranlıq prinsipi formalaşdırır.

⁷⁰ Chalmers, D.J. The singularity: A Philosophical analysis // – London: Journal of Consciousness Studies, – 2010. № 1(56), – pp. 7-65, – s. 12.

⁷¹ Yenə orada, – s. 19.

Fəlsəfi mənada texnogen sivilizasiyanın inkişafı dedikdə onun, həm mümkün olan imkanları gerçəkləşdirmək, həm də cəmiyyətin artıq gerçəkləşmiş vəziyyətinə uyğunlaşmaq dinamikası nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, texnogen inkişaf yalnız təbii və sosial obyektlər üzərindəki manipulasiya ilə məhdudlaşmadan, eyni zamanda əxlaqi və mənəvi dəyərləri yeni şəraitə uyğunlaşdırmaqla da səciyyələnir. Texnogen sivilizasiya mədəniyyət, siyasət, iqtisadiyyat və digər sahələri özündə birləşdirən vahid sistem kimi inkişaf etmişdir. Texnogen sivilizasiyanın cəmiyyəti texnoloji çərçivələrdə öz hökmranlığı altında saxlaması nəticəsində texnoloji rasionallıq, müəyyən mənada siyasi rasionallığa çevrilmiş olur. Texnogen sivilizasiyanın insanları ənənəvidən fərqli aktora çevirdiyi cəmiyyətdə, mənəvi dəyərlər də transformasiyaya məruz qalır. Belə cəmiyyətlərdə texnologiyalardan istifadənin həddləri sərhədsizləşir. Nəticədə, texnogen sivilizasiyanın insanın ənənəvi azadlıq dəyərini transformasiya etməsi nəticəsində insanların sosial əlaqələri donuq, statik hala gəlmiş olur.⁷²

İnsan texnologiya vasitəsilə məqsədlərinə çatdıqca insanlıqdan da uzaqlaşır. Ənənəvi dəyərlərdən uzaqlaşan insan sosial ehtiyacları ödəmək üçün vacib olan yeni dəyərlər, əxlaq normaları formalaşdırır. Mənəvi dəyərlərin və əxlaqın texnogen sivilizasiyanın bərqərar olmasında əsas rolu, texnologiyanın getdikcə həyatın imkanlarını dəyişdirməsi nəticəsində başlayır. Texniki vasitələrin hansı məqsədlə istifadə olunması əxlaqi-mənəvi-etik normaları müəyyən etdiyi üçün texnologiya bütün əxlaqi təhdidlərdən uzaqdır. C.Elülə görə, texnologiya yeni əxlaqi dəyər yaratmaq iddiasındadır.⁷³

Dissertasiyanın ikinci fəslində gəlinən nəticəyə görə, texnogen sivilizasiya insan-subyekt və texnoloji vasitələrin dialektik vəhdəti nəticəsində bəşəriyyətin yaradıcı və transformativ potensialını genişləndirən, eyni zamanda yeni sosial, ekoloji və ekzistensial böhranlar doğuran kompleks sivilizasiya formasıdır. Texnogen sivilizasiya mənəvi-əxlaqi dəyərlərin transformasiyası və texnologiyanın normativ təsiri ilə xarakterizə olunur. Burada ənənəvi

⁷² Osmanoglu, Ö. Hegel'den Marcuse'ye yabancılaşma olgusu // – İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler dergisi, – 2016. c. 3 № 88, – s. 65-92, – s. 88.

⁷³ Ellul, J. The Technological Society / J. Ellul. – New York: Alfred A. Knopf, Inc. and Random House, Inc. – 1964. – 503 p. – s. 431.

dəyərlər yenilənir, azadlıq və məsuliyyət anlayışları texnoloji inkişaf fonunda yenidən mənalandırılır. Bu fəslin əsas müddəaları məqalələrdə öz əksini tapmışdır.⁷⁴

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “**Qloballaşan dünyada müasir texnogen sivilizasiyanın özünəməxsus və fərqli cəhətləri**” adlanır.

“**Qərb maddi mədəniyyəti texnogen sivilizasiyanın yaranmasının başlanğıc mərhələsi kimi**” adlı birinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, konseptual olaraq ənənəvi sivilizasiyalar inkişaf prosesində dövrü və təkrarlanan mərhələlərdən keçərkən, texnogen sivilizasiyalar sıçrayışlı, təkamül xarakterli, ardıcıl və keyfiyyətcə yeni mərhələlərə keçid etmələri ilə fərqlənib. Müasir cəmiyyətlər isə Qərb maddi mədəniyyətin texnoloji yeniliklərini mənimsəməklə özünü “servomexanizm” çevirir. Servomexanizm avtomatik sistemlərin ilkin hərəkət enerjisini artıran əlavə enerji mənbəyidir. İnsanlar isə öz növbəsində müasir kompüterlərin servomexanizmidir. Texnogen sivilizasiyanın inkişafı da müəyyən mənada, insanın Qərb maddi texnoloji mədəniyyətinə servomexanizm kimi yanaşmasından asılıdır. Müasir dövrdə kompüter texnologiyası əvvəlki dövrlərin yeniliklərindən fərqli olaraq daha tam və əhatəlidir. Sürətlə inkişaf edən kompüter texnologiyası özündə eyni vaxtda bir neçə funksiyanı da birləşdirmək iqtidarındadır.

Əşyaların interneti texnogen sivilizasiyanın sonu ola biləmi sualı da məntiqi olaraq aktualıq qazanır. Tarix boyu hər bir texnoloji yenilik müəyyən müddət xaoslar yaratdığı üçün, törəyən böhrandan qaçmaq məqsədilə başqa texnoloji yeniliklər tətbiq edilmişdir. Qərb maddi mədəniyyəti daim təkmilləşir və insan-texnologiya birliyi əsasında yaradılan idarəetmə hər şeyi nəzarətdə saxlayır. Avtomatlaşdırılmış kompüter sistemləri insan müdaxiləsini minimuma endirməklə birbaşa texnogen sivilizasiyanın inkişafını da təmin edir. İnsan müdaxiləsinin

⁷⁴ Aliyev, R. The human problem in technogenic civilization // – Одеса: Перспективи: соціально-політичний журнал, – 2023. № 3, – pp. 20-26; Aliyev, R. The impact of the internet and computer systems on the development of technogenic civilization: a socio-philosophical analysis // – Bakı: Geostrategiya jurnalı, – 2024. № 5, – pp. 218-222; Aliyev, R. The problem of artificial intelligence and consciousness as one of the priority directions of contemporary philosophy // – Ukraine: Philosophy and Governance, – 2025. № 2(6), – pp. 1-7

bir sıra sahələrdə minimuma endirilməsi, hətta insanın vücuduna belə müdaxilənin mümkünlüyü, kompüter texnologiyasının yeni təsir mexanizmlərindəndir. Kompüter texnologiyası gələcəkdə mənəvi mədəniyyəti də dəyişdirmək gücündə olan gen mühəndisliyinin genezisini də dəyişdirmək gücündədir. Nanorobotların istehsalı ilə paralel olaraq bəşəriyyət robotexnikanın yaradılmasına da nail olmuşdur. Robotlar indiyə qədər mövcud olan bütün maddi texnoloji yeniliklərin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirdiyi üçün, Qərb maddi mədəniyyəti texnogen sivilizasiyanın inkişafının yeni konturlarını cızmağa nail olmuşdur.

“Qərb və Şərq ölkələrində texnogen sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsi və onların müqayisəli təhlili” adlı ikinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, günümüzdə texnogen sivilizasiyanın xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində Şərq və Qərb ölkələri bölgüsünü coğrafi baxımdan deyil, maddi-mənəvi xüsusiyyətlər prizmasından nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur. Şərq və Qərb sivilizasiyalarının vahid texnogen mədəniyyət vasitəsilə transformasiyası müəyyən universalizmə aparıb çıxarır. Bununla yanaşı, ənənəvi mədəni plüralizm, hər bir sivilizasiyanın özünəməxsusluğunu qoruyaraq, qlobal inteqrasiyanı da istisna etmir. Texnogen sivilizasiya texnoloji yeniliklərin insan həyatına təsirləri əsasında formalaşdığı üçün, Şərq sivilizasiyası insanın, Qərbsə, cəmiyyətin təkmilləşdirilməsilə xarakterizə edilir. İnsanın imkanlarının təkmilləşdirilməsi və bəşəriyyətin transformasiyası isə, istənilən halda daha ümumi olan bilik vasitəsilə gerçəkləşdirilir. Məsələn, yapon sivilizasiyasının canlı və müstəqil sivilizasiya kimi öz inkişaf dinamikasını formalaşdırmasının əsas səbəbi ümumbəşəri sivilizasiyanı transformasiya etmək üçün geniş texnoloji imkanlara sahib olmasıdır. Bununla belə yapon sivilizasiyası öz xarakterik cəhətlərini də qoruya bilməmişdir. Texnogen sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsi biliyin cəmiyyət və texnologiyaya tətbiqinin mütəmadi olduğu regionlarda daha əsaslı formalaşır. S.Hantinqtonun sistemində Şərq və Qərb bölgüsü coğrafi baxımdan deyil, mədəni xüsusiyyətlər prizmasından gerçəkləşdirilirdi.⁷⁵

⁷⁵ Kumru, C. Huntington'ın “medeniyyətlər çatışması” üzerine değerlendirmeler // – Ankara: Ulakbilge dergisi, – 2018. № 24 (6), – s. 603-614., – s. 606.

Qərbin robot texnikası ilə süni intellekt konsepsiyalarını həmahəng şəkildə birləşdirən yaponlar, Şərqdə texnogen sivilizasiyanın inkişafında yeni mərhələni başlatmağa nail olmuşdurlar. Müasir dövrdə Yaponiya süni intellekt sistemlərinin cəmiyyətə təsirini tənzimləmək məqsədilə 2019-cu ildə insan ləyaqəti, davamlılıq, inklüzivlik prinsiplərini əsas tutan “İnsan mərkəzli süni intellektin sosial prinsipləri” adlı normalar toplusunu da qəbul etmişdir.⁷⁶

Texnogen sivilizasiya, Qərb və Şərq fəlsəfi dünyagörüşlərinin dərin dialektik sintezini əks etdirir. Qərbin texnoloji rasionallığı ilə Şərqi mənəvi irsinin birləşməsi, texnogen sivilizasiyanın inkişafına yeni istiqamət verir. Ümumilikdə, formalaşaraq inkişaf etməkdə olan yeni tip sivilizasiya Qərb mənşəli deyil, Şərq-Qərb ən yaxşı cəhətlərini özündə birləşdirən ümumbəşəri sivilizasiyadır.

“Müasir çağırışların müstəvisində texnogen sivilizasiyanın ziddiyətli formaları: nailiyyətlər və global böhranlar” adlı üçüncü yarımfəsildə qeyd olunur ki, texnogen sivilizasiya dünyanın bütün məkanlarında eyni səviyyədə inkişaf etmədiyi üçün, ondan qaynaqlanan böhranlar və nailiyyətləri də, bu tip sivilizasiyanın yayıldığı konkret məkanların potensialı və cəmiyyətlərin imkanları əsasında təhlil edə bilərik. Texnogen sivilizasiyanın nailiyyətləri və böhranları inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə daha intensivdir. Çünki, bu kimi cəmiyyətlərin texnoloji biliklərə və imkanlara əlçatanlıq dərəcəsi də daha yüksəkdir.

Texnogen sivilizasiyada baş verən sürətli dəyişikliklər, insanlardan da texnologiyaya münasibətdə intensiv adaptasiya tələb edir. Öncədən uğurlu təşkil və idarə edilən adaptasiya prosesləri texnogen sivilizasiyanın nailiyyətlərini də düzgün mənimsəmək imkanı yaradır. Əks halda texnogen sivilizasiyanın böhranları mədəniyyəti mərhələli dəyişmək, əvəzinə məhv etmək təhlükəsilə də üz-üzə qoyur. Bəşəriyyət texnologiyasının sonsuz gücünün insanı üstələdiyini qəbul etmək istəməsə də, bu fakt qaçılmaz realıq kimi müasir cəmiyyətlərdə özünü aydın şəkildə göstərir. İnsan iradəsinin texnologiyaya tabeliyi xeyli dərəcədə artır. Qərar vermək, nəzarət etmək və bu kimi digər

⁷⁶ Habuka, H. CSIS. Japan's Approach to AI Regulation and Its Impact on the 2023 G7 Presidency [Electronic resource]. URL: <https://www.csis.org/analysis/japans-approach-ai-regulation-and-its-impact-2023-g7-presidency> (27.09.2024).

spesifik sahələrdə bəşəriyyət texnologiyadan istifadəni gerçəkləşdirir. İnsanın texnologiyaya inamı getdikcə artırır. N.Postmen qeyd edir ki, *“texniki ölçü hər sahədə insan qərarından üstün olduqca, təkcə insan qərarına da etibar edilə bilməz”*.⁷⁷ Müasir dövrdə cəmiyyətlər texnologiyadan daha çox istifadə edərək, məsuliyyətli qərarların qəbulunda ona etibar etməyə başlamışdılar. İnsanın əvəzinə digər bir insanın qərar verməsi deyil, süni zəkaların qərar verməsi tendensiyalarının artması nəticəsində cəmiyyətlərin fəaliyyətləri də xeyli dərəcədə nizamlı forma almışdır. Müasir dünyada vacib qərarların qəbulunda hələ də qərəzlilik və diskriminasiya problemlərinin qalması, texnogen sivilizasiyanın əsas sosial böhranlarından birinə çevrilmişdir. Texnologiyanın sivilizasiya üzərində diktəsi insanların özünü gücsüz hiss etməsinə yol açmışdır. Həyatın mənasının texnologiya ilə ölçülməsi insanların inamını da dəyişmişdir. Texnogen sivilizasiyada inamsız insan böhranı xeyli aktuallaşmışdır. N.Postmen texnopoliyada Tanrı, ilahi prinsip, fəvqəltəbii qüvvə və bu kimi önəmli simvolların dəyərsizləşməsi nəticəsində yeni “texnoloji tanrı”nın yarandığını xüsusi olaraq vurğulayır.⁷⁸ Texnologiyanın inkişafı ilə paralel olaraq bəşəriyyət texnikanı da ilahiləşdirmişdir.

Dissertasiyanın sonuncu fəslində gəlinən nəticəyə görə, texnogen sivilizasiyanın formalaşmasında ümumdünya maddi mədəniyyəti həlledici rol oynamış, mövcud elmi-texniki nailiyyətlər cəmiyyətlərin inkişafını şərtləndirmişdir. Texnologiyanın mütəmadi transformasiyası insan həyatını, ünsiyyət formalarını və sosial institutları köklü şəkildə dəyişdirərək yeni qlobal mədəni reallıq yaratmışdır. Texnogen sivilizasiya isə Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin dialektik sintezi nəticəsində formalaşan ümumbəşəri sivilizasiyadır. Bu fəslin başlıca müddəaları məqalə və konfrans materialında öz əksini tapmışdır.⁷⁹

⁷⁷ Postman, N. *Technopoly: The Surrender of Culture to Technology* / N. Postman. – New York: Vintage Books, – 1992. – 229 p. – s. 51.

⁷⁸ Yəne orada, – s. 188.

⁷⁹ Əliyev, R. Qlobal transformasiyalar şəraitində texnogen sivilizasiyanın inkişaf dinamikası və perspektivləri: Çin və Yapon modelləri // – Bakı: Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı, – 2024. № 31, – s. 30-40.; Əliyev, R. Texnogen sivilizasiyada təhsilin rəqəmsal və robotik transformasiyaları: Sosial-fəlsəfi təhlil // – Bakı: Geostrategiya, – 2025. №1 (85), – s. 260-265.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın fəsilərində əldə edilmiş elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiyadan belə bir nəticə hasil olur ki, texnogen sivilizasiya texnoloji inkişafın yalnız bir mərhələsi deyil, cəmiyyətin mədəni, eləcə də sosial, siyasi, iqtisadi strukturunu əsaslı şəkildə dəyişdirən bir prosesdir. Çünki, texnogen sivilizasiyanın formalaşması yalnız texnoloji yeniliklərlə bağlı deyil, həm də, bu yeniliklərin cəmiyyətlərə praktiki tətbiqinin daha çox kütləviləşməsilə əlaqədardır. Texnogen sivilizasiya insanın təbiət və cəmiyyətlə müasir reallıqlar fonunda formalaşan qarşılıqlı əlaqələri əsasında inkişaf edən sivilizasiya tipidir. Texnogen sivilizasiya, həm fiziki həm də, intellektual enerji və texnologiyanın ən müasir imkanlarının sintezi əsasında formalaşır. Enerji mənbələri, insanın onları idarəetməsi və texnologiyanın nailiyyətlərinin sintezi texnogen sivilizasiyanı özü-özünü tənzim edən sistem kimi formalaşdırır. Sənaye və artırılmasına daima tələbat olan enerji istehsalının yeni texnologiyalarla dəstəklənməsi, resursların daha effektiv istifadəsinə şərait yaradır. Lakin bununla bərabər onların bərabər bölüşdürülməsi problemini də aktualaşdırır. Bu problem əsaslı şəkildə həll edilmədikcə, texnogen sivilizasiya, sosial olmaqla yanaşı, texnoloji, ekoloji baxımdan da, daha qeyri-bərabər bir resurs bölgüsünü təşviq edən sivilizasiyaya çevrilə bilər. Bunun nəticəsində qlobal informasiya sistemlərinin və texnologiyalarının hegemonluğu güclənərək, sosial bərabərsizlik daha da dərinləşmək təhlükəsilə üzləşər. Bu hegemonluq, texnoloji nəhənglərin və informasiya platformalarının cəmiyyətdəki əsas gücə çevrilməsini təşviq edə bilər. Yalnız onların texnologiyalardan faydalanması onun nailiyyətlərindən bəhrələnməsi sosial ədalətsizliyin artmasına və gələcək nəsillər arasında dərin uçurumların yaranmasına səbəb ola bilər. Bu mənada, texnogen sivilizasiya, təkcə sosial, siyasi, iqtisadi deyil, həm də, texnoloji və informasiya əsaslı fərqlilikləri də açıq şəkildə ortaya qoyur. Texnologiyanın imkanlarının genişlənməsilə orta sinifin formalaşması sosial sabitlik və inkişaf üçün mühüm şərtlər və dayanıqlı əsas formalaşdırır.

Tədqiqatda gəlinən nəticəyə əsasən, texnogen sivilizasiyada insan yalnız bioloji varlıq olmaqla kifayətlənmədən həm də, texnoloji bir mövcudluğa da çevrilmiş olur. Texnogen sivilizasiya insanı da

texnikləşdirir. Bu məziyyətlərindən irəli gələrək texnogen sivilizasiya həm də, *yeni dəyərlərə sahib bəşər inşa edən* sivilizasiyadır. Bəşərin bu dəyərlər çərçivəsində uğurlu fəaliyyəti birmənalı cavablandırılmadan, ancaq hipotetik olaraq proqnozlaşdırıla bilər. Müasir texnogen sivilizasiya günümüzdən başlayaraq formalaşmaqda olan, təsirləri qlobal ölçülər ilə ölçülən xüsusi bir meqatrenddir. Miqyası qlobal, hədəfləri ümumbəşəri, köklü reallaşma perspektivi daima gələcək kontekstində olan sivilizasiyanın *zəruri inkişaf* modelidir.

DİSSERTASIYANIN MƏZMUNUNU ƏHATƏ EDƏN AŞAĞIDAKI TEZİS VƏ MƏQALƏLƏR NƏŞR OLUNMUŞDUR:

1. Texnogen sivilizasiyanın mədəni irsə münasibəti. // Elmdə innovasiyalar cəmiyyətin sosial dinamikasının təzahürüdür. Gənc tədqiqatçıların Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. – Bakı: Füyuzat nəşriyyatı, – 20 oktyabr, – 2022, – s. 112-115.
2. The concept of technogenic civilization as an essential component of universal civilization concepts // – Одеса: Актуальні проблеми філософії та соціології, – 2023. № 40, – pp. 3-8.
3. The human problem in technogenic civilization // – Одеса: Перспективи: соціально-політичний журнал, – 2023. № 3, – pp. 20-26.
4. Texnogen cəmiyyətin sosial strukturunun xarakteristikası // – Bakı: Sivilizasiya jurnalı, –2023. – cild 12, №2 (54), – s.17-23.
5. M. Kakunun sosial-fəlsəfi tədqiqatlarında texnogen sivilizasiyanın təkamülü və xüsusiyyətləri // – Bakı: Sivilizasiya jurnalı, – 2023. cild 12, № 2 (56), – s.13-19.
6. Azərbaycanda texnoloji tərəqqi və texnogen sivilizasiyanın müasir inkişaf perspektivləri. // Yeni geosiyasi şəraitdə sosial inkişafın planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması yolları. Gənc tədqiqatçıların Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. – Bakı: Füyuzat nəşriyyatı, 20 oktyabr, – 2023. – s.130-134.
7. Ethical and moral issues of artificial intelligence in technogenic

- civilization. // Гуманитаристика в условиях современной социокультурной трансформации. Материалы XII Всероссийской с международным участием научно-практической конференции. Липецкий государственный педагогический университет имени П.П. Семенова-Тян-Шанского. – Липецк: Научно-издательский центр ИНФРА-М, – 20-21 Октябрь, – 2023. – с. 63-65.
8. Ecological ethics in technogenic civilization: philosophical-ecological consciousness and environmental conservation. // Современные вопросы устойчивого развития общества в эпоху трансформационных процессов. Сборник материалов XII Международной научно-практической конференции. – Москва: Алеф, – 23 Октябрь, – 2023. – с. 123-126.
 9. Sənaye 5.0 səmiiyyəti və texnoloji innovasiya. // Azərbaycan xalqının Ümummillî lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş “Davamlı inkişaf strategiyası: qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər” II Beynəlxalq elmi konfransının materialları, – Mingəçevir: MİQ, – 8-9 dekabr, – 2023, – s. 149-150.
 10. The impact of the internet and computer systems on the development of technogenic civilization: a socio-philosophical analysis // – Bakı: Geostrategiya Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi nəzəri jurnal, – 2024. № 5, – pp. 218-222.
 11. Qlobal transformasiyalar şəraitində texnogen sivilizasiyanın inkişaf dinamikası və perspektivləri: Çin və Yapon modelləri // – Bakı: Elm və İnnovativ Texnologiyalar jurnalı, – 2024. № 31, – s. 30-40.
 12. Texnogen sivilizasiya şəraitində ənənəvi və modernist prinsiplərin müqayisəli və sosial-fəlsəfi təhlili // – Bakı: Geostrategiya. Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi nəzəri jurnal, – 2024. №2 (80), – s. 202-206.
 13. “Ağıllı kənd” texnoloji konsepsiyası müasir dinamik inkişaf amili kimi: Azərbaycan modeli // İnsan ekologiyası yaşıl dünyada. Gənc tədqiqatçıların Respublika elmi-praktiki konfransının materialları, – Bakı: Füyuzat nəşriyyatı. – 25. oktyabr, – 2024. – s. 106-109.

14. “Təmiz ətraf mühit” milli prioritetinin reallaşmasında texnoloji innovasiya və gənclərin ictimai iştirakçılığı. // Azərbaycan gəncliyi yaşıl dünya naminə həmrəylik ili:ekoloji problemlər, süni intellekt və fəlsəfə” adlı ümumrespublika konfransı, – Bakı: AFpoliqrAF mətbəəsi, – 1 fevral, – 2024, – s. 180-187.
15. Modern approaches to the problem of technogenic civilization: a socio-philosophical analysis // – Днепр: ГРАНИ. – 2025. Т.28. № 1, – pp. 28-32.
16. The historical development stages of the impact of technogenic civilization on nature-society relations: a socio-philosophical analysis // – Одеса: Актуальні проблеми філософії та соціології, – 2025. № 52, – p. 3-6.
17. The problem of artificial intelligence and consciousness as one of the priority directions of contemporary philosophy // – Ukraine: Philosophy and Governance. – 2025. № 2(6), – pp. 1-7.
18. Texnogen sivilizasiyada təhsilin rəqəmsal və robotik transformasiyaları: sosial-fəlsəfi təhlil // – Bakı: Geostrategiya Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi nəzəri jurnal, – 2025. №1 (85), – s. 261-264.
19. Texnogen siviliziyada dövlət hüquq sisteminin sosial-fəlsəfi təhlili // – Bakı: Əmək və Sosial Münasibətlər Jurnalı, – 2025. № 1 (24), – s. 39-44.
20. The new paradigm of human-nature relations in technogenic civilization: a socio-philosophical analysis. // The 6th International scientific and practical conference “Motivation of professional activity of pedagogical workers”, – Tallinn: International Science Group, – 11-14. February, – 2025 – pp. 228-232.
21. Загрязнение атмосферы как проявление техногенно-экологического кризиса // Актуальные вопросы науки и образования 2025. Международной научно-практической конференции Издательство: Наука и Просвещение (ИП Гуляев Г.Ю.), – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение», – 15 февраль, – 2025. – с. 66-68.
22. Noosphere and technogenic society problem: A social-philosophical analysis // The 7th International scientific and

- practical conference “Current trends in scientific research development”, – Boston: BoScience Publisher, – 13-15. february, – 2025. – pp. 494-497.
23. Philosophical analysis of the Shusha model of technogenic-cultural development // VII International scientific and practical conference “Sociological and psychological models of youth communication”, – Copenhagen: International Science Group Publisher, – 18-21. February, – 2025. – pp. 186-187.
 24. The essence of social policy in technological civilization: a socio-philosophical approach // II international scientific and practical conference modern trends in the development of management, entrepreneurship and services in the context of the latest global challenges, – Днепр: Університет імені Альфреда Нобеля, – 17 квітня, – 2025, – pp. 14-16.
 25. Philosophical aspects of the legal regulation of the ecological crisis // Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference “Scientific Innovation: Theoretical Insights and Practical Impacts”, – Naples: EOSS, – March 10-12, – 2025. – pp. 162-163.
 26. Eco-technologies as a new perspective for the development of civilization: a philosophical approach // 2nd International Scientific and Practical Conference “Modern Science, Economy and Digital Innovation”, – Bucharest: ISU, – March 12-14, – 2025, – pp. 35-36.
 27. The main factors in the development of technogenic civilization // VIII International Scientific and Theoretical Conference current issues of science, prospects and challenges. – Naples: Scientia, –14 March, – 2025, – pp. 81-83.
 28. The Future Forms of Technogenic Civilization: A Philosophical Analysis of Futuristic Concepts // XXIII beynəlxalq elmi konfrans, – Bakı: –28 Mart, – 2025, – s. 51-54.

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 oktyabr 2025-ci il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.33 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1143. Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 sentyabr 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 18.09.2025

Kağızın formatı: A5

Həcm: 45718

Tiraj: 100